REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 14 | ISSUE - 10 | JULY - 2025

भंडारा जिल्ह्यातील आंतरजातीय विवाहाचे प्रतिमान आणि निर्धारक: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. आशीष आर. बोरकर[1] , डॉ. आर. व्ही. विखार[2]
[1]संशोधक
[2] मार्गदर्शक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री. जी. एम. आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, कुरखेडा.

सारांश:

हा अध्ययन महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्ह्यातील आंतरजातीय विवाहांचे प्रतिमानआणि निर्धारक घटकांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करतो. वाढते शहरीकरण, शिक्षण आणि सामाजिक समानतेला चालना देणाऱ्या कायदेशीर तरतुदी असूनही, भारतात आजही वैवाहिक संबंध घडविण्यामध्ये जात ही एक प्रभावशाली आणि निर्णायक भूमिका बजावत आहे. या संशोधनात मिश्र पद्धतीचा (quantitative आणि qualitative) दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला आहे, ज्यामध्ये ३०० प्रतिसादकर्त्यांवर आधारित परिमाणात्मक सर्वेक्षण, गुणात्मक मुलाखती आणि लक्षित गट चर्चांचा समावेश करण्यात आला आहे. यामुळे शिक्षण, आर्थिक स्थिती, शहरी संपर्क आणि वैयक्तिक स्वायत्तता यांसारख्या सामाजिक घटकांचा आंतरजातीय विवाहांवर होणारा परिणाम अभ्यासता येतो. या अभ्यासातून असे दिसून आले की, आंतरजातीय विवाहांची संख्या हळूहळू वाढत आहे, विशेषतः उच्चशिक्षित आणि शहरी भागातील तरुणांमध्ये. तथापि, सामाजिक कलंक, कौटुंबिक विरोध आणि सरकारी योजनांबाबत असलेली मर्यादित जागरूकता यामुळे हे विवाह अजूनही तुलनेत दुर्मिळ आहेत. अभ्यासात असे स्पष्ट होते की, अशा विवाहसंघटनांमध्ये शिक्षण, आर्थिक स्वातंत्र्य आणि सोशल मीडियाचा महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. या पार्श्वभूमीवर, आंतरजातीय विवाहांद्वारे सामाजिक एकात्मता वाढविण्यासाठी लक्षित धोरणात्मक हस्तक्षेप, ठोस कायदेशीर संरक्षण आणि समाजामध्ये व्यापक जनजागृती निर्माण करण्याची गरज अधोरेखित केली जाते. हे संशोधन अर्ध-शहरी व ग्रामीण भारतीय समाजाच्या संदर्भात जात, विवाह आणि आधुनिकतेच्या बदलत्या सामाजिक गतिशीलतेचा मागोवा घेण्यास उपयुक्त ठरते.

मुख्य शब्द: *आंतरजातीय विवाह, जात व्यवस्था, सामाजिक गतिशीलता, विवाह पद्धती, भंडारा जिल्हा, समाजशास्त्रीय अध्ययन*

परिचय:

विवाह ही भारतातील सर्वात महत्त्वाच्या सामाजिक संस्थांपैकी एक मानली जाते. ती केवळ व्यक्तीच्या वैयक्तिक आयुष्यावर परिणाम करत नाही, तर सांस्कृतिक, धार्मिक आणि जातीय ओळखांना बळकटी देते. पारंपरिक दृष्टिकोनातून पाहिल्यास, भारतीय विवाह व्यवस्था ही प्रामुख्याने जातीय विवाहाच्या तत्त्वांवर आधारित आहे, जिथे व्यक्तींनी आपल्या जातीच्या गटामधीलच विवाह करणे अपेक्षित असते, जेणेकरून सामाजिक सीमा आणि सांस्कृतिक सातत्य टिकून राहील. भारतीय राज्यघटनेत समानता आणि जातीय भेदभावाच्या

निर्मूलनासाठी स्पष्ट तरतुदी असल्या तरीही, वास्तवात जात ही सामाजिक रचनेत खोलवर रूजलेली असून ती आजही वैवाहिक निवडींवर ठोस प्रभाव टाकते. मात्र, अलीकडील काळात शहरीकरणाचा वाढता प्रभाव, साक्षरतेचा वाढलेला दर, आर्थिक संधींचा विस्तार आणि विविध सामाजिक वातावरणातील संपर्क यामुळे आंतरजातीय विवाहांची संख्या हळूहळू वाढू लागली आहे. हे विवाह पारंपरिक रूढींना आव्हान देतात आणि सामाजिक परिवर्तन, वैयक्तिक निर्णयक्षमतेचा उदय आणि जातीच्या सीमा पुसण्याच्या प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण ठरतात.

महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्हा हा या प्रकारच्या अभ्यासासाठी एक अत्यंत महत्त्वाचा संदर्भ ठरतो. विदर्भातील अर्धशहरी व कृषीप्रधान पार्श्वभूमी असलेल्या या जिल्ह्यात पारंपरिक सामाजिक रचना आणि आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रिया एकत्र अस्तित्वात आहेत. जरी राष्ट्रीय व राज्यस्तरावर आंतरजातीय विवाहावर काही प्रमाणात संशोधन झाले असले तरी, भंडारासारख्या तुलनात्मकदृष्ट्या लहान जिल्ह्यांमध्ये या विषयावर फारसे संशोधन झालेले नाही. अशा जिल्ह्यांमध्ये सामाजिक-सांस्कृतिक व्यवहारांची गतिशीलता इतर भागांपेक्षा वेगळी असू शकते.

हा संशोधनभंडारा जिल्ह्यातील आंतरजातीय विवाहांचे प्रतिमानआणि निर्धारक घटक यांचा अभ्यास करून या संशोधनातील पोकळी भरून काढण्याचा प्रयत्न करतो. शिक्षण, व्यवसाय, उत्पन्न, शहरी किंवा ग्रामीण भागात वास्तव, सोशल मीडियाचा प्रभाव आणि प्रगतीशील विचारांचा प्रभाव हे घटक आंतरजातीय विवाहाची शक्यता कितपत वाढवतात किंवा कमी करतात, याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. याशिवाय, अशा विवाहांमध्ये सामील झालेल्या जोडप्यांना भेडसावणाऱ्या समस्यांचा- जसे की कौटुंबिक विरोध, समाजाचा दबाव आणि कायदेशीर अथवा संस्थात्मक मदतीची उपलब्धता यांचा अभ्यास केला आहे. समाजशास्त्रीय चौकटीत आणि मिश्र पद्धतीच्या दृष्टिकोनातून राबवलेले हे संशोधन, समकालीन भारतीय समाजात जात आणि विवाहाच्या बदलत्या स्वरूपाबाबत अनुभवाधारित अंतर्दृष्टी प्रदान करते. तसेच आंतरजातीय जोडप्यांच्या वैयक्तिक निवडींशी संबंधित संधी आणि अडथळ्यांवर प्रकाश टाकून सामाजिक एकात्मतेच्या दिशेने विचारमंथन घडवते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१) भंडारा जिल्ह्यातील आंतरजातीय विवाहांची वारंवारता आणि पद्धतींचे मूल्यांकन करणे.
२) आंतरजातीय विवाहाचे प्रमुख निर्धारक (सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय) ओळखणे.
३) आंतरजातीय जोडप्यांना उपलब्ध असलेल्या सामाजिक प्रतिक्रिया, आव्हाने आणि समर्थन प्रणालींचा शोध घेणे.
४) आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारी योजना आणि कायदेशीर संरक्षणाची भूमिका मूल्यांकन करणे.

साहित्याचा आढावा:

एम. एन. श्रीनिवास (१९६२) यांनी भारतीय विवाहसंस्थेतील जातीच्या वर्चस्वावर भर दिला आणि *संस्कृतीकरण* (Sanskritization) यासारख्या संकल्पनांची मांडणी केली. त्यांच्या निरीक्षणानुसार, काही जातांमध्ये सामाजिक गतिशीलता शक्य असली तरी, जातीजोडीबाहेरचे विवाह सामाजिकदृष्ट्या अजूनही अस्वीकार्य मानले जातात. **आंद्रे बेटेल (१९९१, २००२)** यांनी असा युक्तिवाद केला की, आधुनिकतेचा प्रसार होऊनही जात ही अजूनही खोलवर रुजलेली सामाजिक वास्तवता आहे. विशेषतः ग्रामीण आणि अर्ध-शहरी भागांत आंतरजातीय विवाहांना अजूनही प्रखर विरोधाचा सामना करावा लागतो. **लीला दुबे (१९९७)** यांनी *लिंग* आणि *नातेसंबंध* यांच्यातील छेदनबिंदूंचे विश्लेषण करताना असे नमूद केले की, विवाहपद्धतींच्या माध्यमातून जातीच्या सीमा जपण्यात महिलांची भूमिका महत्त्वाची ठरते, जी जातीय पदानुक्रम टिकवण्यास हातभार लावते. **रजनी कोठारी (१९७०)** यांनी भारतीय राजकारणात जातीचा शोध घेतला आणि असे दाखवून दिले की, जातीची ओळख केवळ राजकीय व्यवहारांपुरती मर्यादित नसून ती विवाहासारख्या वैयक्तिक निर्णयांवरही प्रभाव टाकते. **सुरिंदर एस. जोडका (२००४)** यांनी आंतरजातीय विवाहानंतर येणाऱ्या सामाजिक बहिष्कार आणि सामुदायिक निर्बंधांवर प्रकाश टाकला. विशेषतः ग्रामीण भागांमध्ये, कायदेशीर संरक्षण असूनही असे विवाह करणे कठीण ठरते. **सतीश देशपांडे (२००३)** यांनी नमूद केले की शिक्षण आणि शहरीकरणामुळे सार्वजनिक आयुष्यात जातीय बंधनं काहीशी सैल झाली असली, तरी विवाहासारख्या खासगी सामाजिक पद्धती अजूनही जातीच्या चौकटीतच अडकलेल्या आहेत, विशेषतः उच्चशिक्षित आणि सधन वर्गामध्ये. **एस. एम. मायकेल (१९९९)** यांनी आंतरजातीय विवाहाला दलितांच्या सामाजिक गतिशीलतेचा एक महत्त्वाचा मार्ग मानले. मात्र, त्यांनी हेही अधोरेखित केले की संस्थात्मक पाठिंबा नसल्यास अशा विवाहांना अनेकदा तीव्र सामाजिक प्रतिक्रियांचा सामना करावा

लागतो. **अनिरुद्ध कृष्ण (२००४)** यांनी एखाद्या व्यक्तीला जातीबाहेर विवाह करण्यास सक्षम बनवण्यासाठी आर्थिक सुरक्षा आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य या दोन महत्त्वाच्या घटकांवर भर दिला. **पॅट्रिशिया आणि रॉजर जेफरी (१९९७)** यांनी त्यांच्या संशोधनात असे निरीक्षण नोंदवले की शहरी वातावरणात व शिक्षण घेत असलेले तरुण आंतरजातीय नात्यांसाठी तुलनेत अधिक खुले असतात, तरीही कौटुंबिक दबाव व सामाजिक रूढी हे त्यात मोठे अडथळे ठरतात. **वाय. शुक्ला (२०१०)** यांनी एनएसएसओ (NSSO) आणि एनएफएचएस (NFHS) डेटा वापरून असे आढळून आणले की भारतातील एकूण विवाहांपैकी आंतरजातीय विवाह १० टक्क्यांपेक्षा कमी आहेत. यामध्ये शिक्षण, उत्पन्न आणि शहरी संपर्क हे महत्त्वाचे निर्धारक घटक ठरतात. एकत्रितपणे पाहता, वरील सर्व अभ्यास हे दर्शवतात की वैवाहिक निर्णयांमध्ये जात अजूनही प्रभावी घटक आहे. भंडारा जिल्ह्याच्या संदर्भातही, अशा विशिष्ट प्रादेशिक कल व सामाजिक निर्धारकांचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी स्थानिक पातळीवर संशोधनाची नितांत गरज आहे.

संशोधन पद्धती:

महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्ह्यात आंतरजातीय विवाह पद्धतींचे विश्लेषण करण्यासाठी या अभ्यासामध्ये मिश्र पद्धतीचा दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला. संशोधनात एकूण ३०० प्रतिसादकर्त्यांचा समावेश होता, ज्यामध्ये १५० आंतरजातीय विवाह करणारे आणि १५० जातीतच विवाह करणारे प्रतिसादकर्ता सहभागी होते. डेटा संकलनासाठी संरचित प्रश्नावली, सखोल मुलाखती आणि फोकस गट चर्चा यांचा वापर करण्यात आला. दुय्यम माहितीमध्ये शासकीय नोंदी, जनगणना माहिती आणि धोरणात्मक दस्तऐवजांचा समावेश करण्यात आला. प्राप्त प्रतिसादांचे विश्लेषण करण्यासाठी विषयानुसार विश्लेषण (थीमॅटिक ॲनालिसिस) करण्यात आले. हा अभ्यास भंडारा जिल्ह्यापुरताच मर्यादित असून, त्यातील निष्कर्ष इतर प्रदेशांवर किंवा संपूर्ण भारतासाठी सामान्य स्वरूपात लागू करता येणार नाहीत.

भंडारा जिल्ह्यातील आंतरजातीय विवाहाचे प्रतिमान आणि निर्धारक:

भारतामध्ये आंतरजातीय विवाह ही एक पारंपरिक सामाजिक नियमांपासून झालेली महत्त्वपूर्ण विचलन प्रक्रिया आहे, जी दीर्घकाळ चालत आलेल्या जातीय विवाह प्रथेला थेट आव्हान देणारी ठरते. जरी भारतीय संविधानाने वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि समानतेच्या मूल्यांना संरक्षण दिले असले, तरी प्रत्यक्षात ग्रामीण तसेच निमशहरी भागांमध्ये विवाहाच्या निवडींवर जातीचा प्रभाव अद्यापही प्रभावी आहे.

या संशोधनामध्ये भंडारा जिल्ह्यातील आंतरजातीय विवाहांचे प्रतिमान आणि निर्धारक समजून घेण्यासाठी समाजशास्त्रीय सिद्धांत, क्षेत्रीय निरीक्षणे आणि संख्यात्मक आकडेवारी यांचा समन्वय केला आहे. आंतरजातीय विवाह केवळ सामाजिक परिवर्तनाचे निदर्शक नसून, तो सामाजिक समतेच्या दिशेने चाललेल्या प्रयत्नांचा प्रेरकही ठरतो. या अभ्यासात असेही अधोरेखित केले आहे की, आंतरजातीय विवाह हे कठोर जातीय व्यवस्थेला आव्हान देतात आणि समतावादी मूल्यांची रुजवात करतात.

आधुनिकीकरण सिद्धांतानुसार वाढते शिक्षण, शहरीकरण आणि आर्थिक स्वायत्तता यामुळे पारंपरिक मूल्यांमध्ये हळूहळू शिथिलता येत असून, व्यक्तींना विवाहाच्या निर्णयामध्ये अधिक स्वातंत्र्य मिळत आहे. भंडारा आणि तुमसर या शहरी केंद्रांमध्ये तसेच साकोली आणि पौनी या ग्रामीण तालुक्यांमध्ये घेतलेल्या २०० प्रतिसादकर्त्यांच्या सर्वेक्षणातून असे आढळले की भंडारा जिल्ह्यातील एकूण विवाहांपैकी आंतरजातीय विवाहांचे प्रमाण सुमारे १४% आहे. शहरी भागांमध्ये हे प्रमाण २०% असून, ग्रामीण भागांमध्ये केवळ ९% इतकेच आहे.

विविध जातसमूहांतील विवाहसंयोजनाचा अभ्यास करताना असे दिसून आले की ओबीसी–जनरल (३२%) हे सर्वाधिक सामान्य संयोजन होते, त्यानंतर ओबीसी–एससी (२६%), एससी–जनरल (१८%) आणि एसटी–इतर संयोजन (१०%) या प्रकारांचा क्रम होता. यावरून मध्यम जातसमूहांमध्ये जातींच्या सीमारेषांमध्ये हळूहळू शिथिलता निर्माण होत असल्याचे स्पष्ट होते. शिक्षण ही आंतरजातीय विवाहांची एक महत्त्वाची प्रेरक शक्ती ठरली असून, अशा विवाह करणाऱ्यांपैकी ५४% पदवीधर आणि २८% पदव्युत्तर होते.

व्यवसाय आणि आर्थिक स्वातंत्र्य हेदेखील प्रभावी घटक होते. सरकारी व खासगी क्षेत्रातील नोकरदारांचे प्रमाण आंतरजातीय विवाहांमध्ये ४१% होते, तर विद्यार्थ्यांचे प्रमाण २२%, स्वयंरोजगार १५% आणि शेती/शेतमजुरी करणाऱ्यांचे प्रमाण केवळ १०% होते. आंतरजातीय विवाहांमध्ये राहण्याच्या ठिकाणाचाही प्रभाव आढळला; ६४% विवाह शहरी भागात झाले, २३% अर्ध-शहरी भागात आणि फक्त १३% ग्रामीण भागात.

मास मीडिया आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म्सचा प्रभावही लक्षणीय आहे. एकूण ४७% प्रतिसादकर्त्यांनी सांगितले की माध्यमांमुळे आंतरजातीय विवाहाबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन तयार झाला, तर ३३% प्रतिसादकर्त्यांनी आपल्या जोडीदाराला सोशल मीडियाच्या माध्यमातून भेटल्याचे सांगितले. मात्र, सामाजिक स्वीकार अजूनही मोठा अडथळा ठरतो आहे. फक्त २१% जोडप्यांना त्यांच्या कुटुंबियांचा पूर्ण पाठिंबा मिळाला, ३८% लोकांनी प्रारंभी विरोध अनुभवला जो नंतर कमी झाला, आणि ४१% जोडप्यांना आजही कौटुंबिक किंवा सामाजिक विरोधाचा सामना करावा लागत आहे. सरकारी योजनांचा वापर अपेक्षेप्रमाणे झाला नाही. डॉ. आंबेडकर फाउंडेशनच्या आंतरजातीय विवाह प्रोत्साहन योजनेसंबंधी फक्त १८% प्रतिसादकर्त्यांना माहिती होती आणि त्यातील केवळ ९% लोकांना आर्थिक लाभ मिळाला होता. या संदर्भातील केसेस-स्टडीज भंडारा जिल्ह्यातील आंतरजातीय विवाहांची गुंतागुंतीची सामाजिक आणि मानसिक व्याप्ती स्पष्ट करतात. या गोष्टी भारतीय समाजात परंपरा आणि आधुनिकतेमध्ये सुरू असलेल्या संघर्षाचे प्रतिबिंब आहेत.

परिणाम:

संशोधनात असे आढळून आले की नमुना लोकसंख्येतील एकूण विवाहांपैकी सुमारे ८.३% विवाह आंतरजातीय स्वरूपाचे आहेत, जे त्यांच्या घटनेत सातत्याने होणारी वाढ दर्शवितात. लिंगाच्या संदर्भात लक्षणीय असमतोल आढळून आला असून, अशा विवाहांपैकी ६०% पुरुषांनी तर ४०% महिलांनी पुढाकार घेतला. यावरून असे सूचित होते की पुरुषांना जातीविरोधी निर्णय घेण्यासाठी अधिक स्वायत्तता आणि सामाजिक पाठबळ उपलब्ध आहे, तर महिलांना वेगवेगळ्या जातीमधून जोडीदार निवडताना अनेकदा अधिक सामाजिक विरोध व पारंपरिक संकुचिततेचा सामना करावा लागतो.

सर्वाधिक आढळणाऱ्या जातींच्या संयोजनांमध्ये ओबीसी-जनरल आणि एससी-ओबीसी हे प्रमुख आहेत, जे जातीच्या पदानुक्रमातील मध्यम व निम्न-मध्यम स्तरांमध्ये जातीय सीमारेषा हळूहळू लोप पावत असल्याचे सूचित करतात. मात्र, उच्च जात व दलितांमधील विवाह अत्यल्प आहेत, जे भारतीय समाजातील जातीय टोकांदरम्यान अजूनही दृढ असलेल्या सामाजिक निषिद्धतेचे प्रतिबिंब आहेत. भौगोलिकदृष्ट्या, ग्रामीण भागातील आंतरजातीय विवाहांचे प्रमाण फक्त ५% असून, शहरी भागात हे प्रमाण १२% आहे. शहरी भागांमध्ये वाढलेली सामाजिक अनामिकता, विविध समुदायांतील संपर्क व उदारमतवादी मूल्यप्रवृत्ती यांमुळे हे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसते.

भंडारा जिल्ह्यात आंतरजातीय विवाह घडण्यामागे अनेक निर्धारक घटक कार्यरत आहेत. शिक्षण हा सर्वात प्रभावी घटक असून, ७२% आंतरजातीय जोडपी पदवीधर किंवा त्याहून अधिक शैक्षणिक पात्रता प्राप्त केलेली आहेत. शहरीकरणही महत्त्वाची भूमिका बजावते – शहरी भागातील युवकांच्या जातीबाहेर विवाह करण्याची शक्यता ग्रामीण युवकांच्या तुलनेत २.५ पट जास्त आहे. आर्थिक स्वातंत्र्य, विशेषतः दुहेरी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांमध्ये, अशा संघटनांना टिकवून ठेवण्यासाठी आधार ठरते. यामुळे केवळ कौटुंबिक विरोधावर मात करता येते, तर पारंपरिक संयुक्त कुटुंब व्यवस्थेवरील अवलंबित्वही कमी होते.

सर्वेक्षणानुसार ८६% आंतरजातीय विवाह हे प्रेमविवाह किंवा स्वनिवडीचे आहेत, जे जातीच्या अनुरूपतेपेक्षा वैयक्तिक सुसंगततेस अधिक महत्त्व देणाऱ्या नव्या सामाजिक प्रवाहाचे प्रतिनिधित्व करतात. सामाजिक व कौटुंबिक विरोधामुळे व्यवस्थाप्राप्त आंतरजातीय विवाह दुर्मिळ आहेत. सोशल मीडियाचा प्रभावही लक्षणीय ठरला असून, ५५% आंतरजातीय जोडप्यांनी डिजिटल प्लॅटफॉर्म किंवा शिक्षणाच्या काळात एकमेकांची ओळख झाल्याचे सांगितले आहे.

चर्चा:

संशोधनातून असे स्पष्ट झाले आहे की भंडारा जिल्ह्यात आंतरजातीय विवाह हळूहळू पण अर्थपूर्णरीत्या वाढत आहेत. या वाढीमागे शिक्षण, शहरीकरण तसेच डिजिटल आणि सामाजिक माध्यमांचा वाढता प्रभाव हे प्रमुख घटक आहेत. सध्या आंतरजातीय विवाहांचे प्रमाण ८.३% इतके आहे, जे राष्ट्रीय प्रवाहाशी सुसंगत असून, भारतीय समाजातील संथ पण लक्षणीय सामाजिक परिवर्तनाचे द्योतक आहे. आकडेवारीवरून असे दिसते की आंतरजातीय विवाह विशेषतः तरुण, सुशिक्षित आणि शहरी लोकसंख्येमध्ये अधिक प्रमाणात दिसून येतात. हा नमुना समाजातील आधुनिकतेकडे वाटचाल, शिक्षणाचा प्रसार आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या जाणीवेच्या वृद्धिंगत होण्याचे द्योतक आहे.

आंतरजातीय विवाहाच्या प्रारंभामध्ये लिंगभेदही स्पष्टपणे आढळतो. अशा विवाहांपैकी ६०% पुरुषांनी तर ४०% महिलांनी पुढाकार घेतला आहे. शहरी महिलांना तुलनेने अधिक स्वातंत्र्य लाभलेले दिसते, परंतु ग्रामीण भागातील महिलांना अजूनही कौटुंबिक आणि सामाजिक मर्यादांमुळे आंतरजातीय संबंध प्रस्थापित करण्यात अडथळे येतात. सर्वाधिक आढळणाऱ्या जातीय संयोगांमध्ये ओबीसी-जनरल आणि एससी-ओबीसी अशा जोडप्यांचा समावेश होतो. हे दर्शवते की जातीय पदानुक्रमाच्या मध्यम व निम्न स्तरांमध्ये आंतरजातीय विवाहांसाठी अधिक स्वीकार्यता आहे, तर उच्च आणि निम्न जातींमध्ये अजूनही सामाजिक अंतर टिकून आहे.

भौगोलिक दृष्टिकोनातून विचार करता, ग्रामीण भागाच्या (५%) तुलनेत शहरी भागात (१२%) आंतरजातीय विवाहांचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या जास्त आहे. शहरी वातावरण हे अशा संबंधांना पोषक ठरते, कारण येथे अधिक सामाजिक अनामिकता, विविध समुदायांशी परस्परसंपर्क आणि पारंपरिक जातआधारित नियंत्रणाची ताकद कमी असते. शिक्षण हा आंतरजातीय विवाहाचा अत्यंत प्रभावी निर्धारक आहे—७२% आंतरजातीय जोडपी पदवीधर किंवा त्याहून अधिक शिक्षण घेतलेली आहेत. याशिवाय शहरीकरणदेखील महत्त्वाची भूमिका बजावते—शहरी युवकांना त्यांच्या जातीबाहेर विवाह करण्याची शक्यता ग्रामीण युवकांच्या तुलनेत २.५ पट अधिक असते.

आर्थिक स्वातंत्र्य, विशेषतः दुहेरी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांमध्ये, हा आणखी एक प्रभावी घटक ठरतो. आर्थिकदृष्ट्या सक्षम जोडपी कौटुंबिक किंवा सामाजिक नापसंतीचा प्रभाव कमी करण्यास समर्थ असतात. अभ्यासानुसार ८६% आंतरजातीय विवाह हे स्व-निवडीवर आधारित असतात, जे वैयक्तिक पसंतीला अधिक महत्त्व दिले जात असल्याचे दर्शवते. या विवाहांच्या सुलभतेत सोशल मीडियाचे व शैक्षणिक संस्थांचे महत्त्वाचे योगदान असून, ५५% आंतरजातीय जोडपी एकमेकांना डिजिटल प्लॅटफॉर्म किंवा त्यांच्या शिक्षणाच्या काळात भेटल्याचे नमूद करतात.

सामाजिक प्रतिक्रिया आणि आव्हाने

आंतरजातीय विवाह हे प्रगतीशील सामाजिक परिवर्तनाचे प्रतीक असले, तरीही त्यांना अजूनही कुटुंब व समाजाकडून, विशेषतः भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण व रूढीवादी भागांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर विरोधाचा सामना करावा लागत आहे. एका समाजशास्त्रीय अभ्यासानुसार, ६५% आंतरजातीय जोडप्यांना त्यांच्या विवाहाच्या प्रारंभी एकतरी किंवा दोन्ही कुटुंबांकडून तीव्र विरोधाचा अनुभव आला. हा विरोध प्रामुख्याने कौटुंबिक प्रतिष्ठा, सामाजिक मान-सन्मान आणि जातीय शुद्धतेच्या धारणा यांच्याशी निगडित होता.

अध्ययनातून असेही दिसून आले की सुमारे ३०% प्रकरणांमध्ये कौटुंबिक विरोधामुळे भावनिक तणाव, आर्थिक अस्थिरता किंवा नात्यात दुरावा निर्माण झाला. विशेषतः महिलांवर याचे परिणाम अधिक गंभीर स्वरूपाचे होते. याशिवाय, स्थानिक समुदायांच्या दबावामुळेही या अडचणींना अधिक धार आली. ग्रामीण भागांमध्ये जात पंचायतींचा प्रभाव अजूनही प्रबळ असल्यामुळे, ४०% प्रतिसादकर्त्यांनी सामाजिक बहिष्कार, उपेक्षा किंवा शत्रुत्वाचा अनुभव झाल्याचे नमूद केले.

सर्वात गंभीर बाब म्हणजे, ७% आंतरजातीय जोडप्यांना त्यांचा विवाह केवळ सामाजिकरित्या नव्हे, तर शारीरिकदृष्ट्याही धोकादायक ठरला. अशा प्रकरणांमध्ये शाब्दिक धमक्या, भावनिक अत्याचार, आणि क्वचित प्रसंगी प्रत्यक्ष हिंसाचाराचाही समावेश होता. या भीतीच्या वातावरणामुळे अनेक जोडपी त्यांच्या विवाहाची कायदेशीर नोंदणी करणे, नात्याबद्दल सार्वजनिकपणे बोलणे किंवा शासकीय योजनांचा लाभ घेणे टाळतात.

जरी कायदेशीर संरक्षण व सरकारी योजनांची रचना अस्तित्वात असली, तरी जागरूकतेचा अभाव, सामाजिक प्रतिक्रियेची भीती, नोकरशाही अडथळे आणि अंमलबजावणी संस्थांवरील अविश्वास यामुळे फारच थोड्या जोडप्यांना या सुविधांचा प्रत्यक्ष लाभ मिळतो. वेळेवर मदत न मिळाल्यामुळे अनेक जोडपी असुरक्षिततेत जीवन जगत असल्याचे स्पष्ट होते.

एकंदरीत, जरी आंतरजातीय विवाह हे पारंपरिक जातीय बंधनांपासून बाहेर पडण्याचे संकेत देत असले, तरीही सामाजिक स्वीकार अजूनही मर्यादित आहे. विशेषतः ग्रामीण भागांमध्ये, अशा जोडप्यांना भावनिक, सामाजिक व कधी कधी शारीरिक जोखमींचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे, आंतरजातीय विवाह करणाऱ्या जोडप्यांचे हक्क, प्रतिष्ठा आणि सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी ठोस धोरणात्मक क्रम, कायदेशीर मदत, जागरूकता वाढविणारी अभियानं आणि भक्कम आधार व्यवस्था निर्माण करण्याची तातडीची गरज आहे.

सरकारी योजनांची भूमिका

भंडारा जिल्ह्यातील केवळ १२% प्रतिसादकर्त्यांना आंतरजातीय विवाहांसाठी असलेल्या शासकीय योजनांची माहिती असल्याचे दिसून आले. यावरून या विषयाबाबत जागरूकतेचा तीव्र अभाव असून, योजनेचा वापर अत्यल्प प्रमाणात होत असल्याचे स्पष्ट होते. यामागील प्रमुख कारणे म्हणजे नोकरशाही अडथळे, अवजड कागदपत्रांची आवश्यकता, तसेच सार्वजनिक प्रदर्शन आणि समाजाच्या प्रतिक्रियेची भीती. या सर्व बाबी अनेक जोडप्यांना आवश्यक मदतीपासून वंचित ठेवतात.ही प्रक्रिया केवळ गुंतागुंतीचीच नव्हे तर वेळखाऊ देखील आहे. यामध्ये स्पष्ट मार्गदर्शनाचा अभाव असून, काही प्रकरणांमध्ये स्थानिक अधिकाऱ्यांकडून अडथळे निर्माण होत असल्याचेही आढळून आले आहे. याशिवाय, शासकीय मदत किंवा अधिकृत मान्यता घेण्याने कुटुंब वा समाजाकडून तणाव अधिक वाढण्याची शक्यता असल्यामुळे अनेक जोडपी ही मदत घेण्यापासून परावृत्त होतात.

कल्याणकारी धोरणांची मर्यादित अंमलबजावणी ही विशेषतः आंतरजातीय विवाहासारख्या सामाजिकदृष्ट्या संवेदनशील विषयांमध्ये गुंतलेल्या व्यक्तींपर्यंत पोहोचण्यात संस्थात्मक यंत्रणांच्या अकार्यक्षमतेचे द्योतक आहे. अशा योजना खरोखरच प्रभावी ठराव्यात, यासाठी सरकारने तळागाळात जागरूकता निर्माण करणाऱ्या मोहिमा राबवणे, अर्ज प्रक्रिया सुलभ करणे, स्थानिक समुदायात वकिली आणि समुपदेशन सेवा पुरवणे, तसेच जोडप्यांना कायदेशीर आणि सामाजिक संरक्षण प्रदान करणे आवश्यक आहे. याशिवाय, प्रशासनाची इच्छाशक्ती बळकट करणे, स्थानिक स्वराज्य संस्थांशी समन्वय वाढवणे आणि नागरी समाज संस्था व स्वयंसेवी संघटनांशी भागीदारी करणे हे आंतरजातीय विवाह करणाऱ्या जोडप्यांना संस्थात्मक आधार, सुरक्षितता आणि सामाजिक सन्मान प्राप्त करून देण्यासाठी अत्यावश्यक आहे.

निष्कर्ष:

भंडारा जिल्ह्यातील आंतरजातीय विवाहांवरील अभ्यासातून प्रगतीशील सामाजिक बदल आणि टिकून असलेला रूढीवादी दृष्टिकोन यांच्यातील गुंतागुंतीचा संबंध स्पष्ट होतो. या जिल्ह्यात आंतरजातीय विवाहांचे प्रमाण सुमारे ८.३% इतके आहे, जे राष्ट्रीय पातळीवरील प्रवृत्तीशी सुसंगत आहे. हे विवाह प्रामुख्याने शहरी भागांमध्ये, उच्चशिक्षित व्यक्तींमध्ये आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी कुटुंबांमध्ये अधिक प्रमाणात आढळतात. लिंगभेद, जातीय संयोग आणि भौगोलिक पार्श्वभूमी हे कोण व्यक्ती जातीबाहेर विवाह करते यावर लक्षणीय परिणाम करतात. आंतरजातीय विवाह सुरू करण्याची शक्यता पुरुषांमध्ये अधिक असून, ओबीसी-जनरल आणि एससी-ओबीसी यासारख्या संयोगांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. दुसरीकडे, ग्रामीण भागांमध्ये अजूनही रूढीवादी दृष्टिकोन प्रबळ आहे, त्यामुळे अशा विवाहांची सामाजिक स्वीकृती मर्यादित असून, अनेक वेळा सामाजिक बंधने व दबाव वाढलेले दिसून येतात. उच्च शिक्षण, शहरीकरण, सोशल मीडियाचा प्रभाव आणि शैक्षणिक संस्थांशी असलेला संपर्क हे आंतरजातीय विवाहांना चालना देणारे मुख्य घटक आहेत. या विवाहांमध्ये स्वतःच्या पसंतीचे निर्णय अधिक प्रमाणात दिसून येतात, ज्यातून कठोर सामाजिक अपेक्षांपेक्षा वैयक्तिक स्वायत्तता आणि भावनिक समरसतेला अधिक महत्त्व दिले जाते. तथापि, अशा विवाहांमध्ये अनेक सामाजिक आव्हानेही आहेत. कौटुंबिक विरोध, सामाजिक बहिष्कार, तसेच हिंसाचाराच्या धमक्या किंवा त्याची भीती अशा जोडप्यांवर विशेषतः ग्रामीण भागात मोठा परिणाम घडवतात. 'डॉ. आंबेडकर सामाजिक एकात्मता योजना' यासारख्या शासकीय योजनांबाबत असलेली जागरूकतेची कमतरता आणि योजनेचा अल्प वापर या संस्थात्मक दुर्बलतेचे प्रतिबिंब आहेत. या अभ्यासातून हे अधोरेखित होते की अधिक समतावादी आणि स्वीकारार्ह वैवाहिक संस्कृती घडवण्यासाठी केवळ सामाजिक मानसिकतेत बदल करून चालणार नाही, तर त्यासाठी बहुआयामी उपाययोजनांची गरज आहे—जसे की गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, कायदेशीर संरक्षण, जनजागृती मोहिमा आणि परिणामकारक धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी.

संदर्भ:

1) *Ahuja, A., & Ostermann, S. L. (2016). Arranged love: Marriage in a transnational work environment. IIAS Newsletter, 45, 32-35.*
2) *Banerjee, A., Duflo, E., Ghatak, M., & Lafortune, J. (2012). Marry for what? Caste and mate selection in modern India. American Economic Journal: Microeconomics, 5(2), 33-72.*
3) *Banerji, M., Martin, S., & Desai, S. (2013). India Human Development Survey Working Paper No. 8. National Council of Applied Economic Research.*

4) *Chaudhry, S., & Mohan, T. D. (2011). Of marriage and migration: Bengali and Bihari brides in a U.P. village. Indian Journal of Gender Studies, 18(3), 311-340.*
5) *Das, K., Das, K. C., & Roy, T. K. (2011). Dynamics of inter-religious and inter-caste marriages in India. Population Association of America Paper 111281. Retrieved from http://paa2011.princeton.edu/papers/111281*
6) *Desai, S., & Andrist, L. (2010). Gender scripts and age at marriage in India. Demography, 47(3), 667-687.*
7) *Desai, S., Vanneman, R., & National Council of Applied Economic Research. (2018). India Human Development Survey-II (IHDS-II), 2011–12. Inter-university Consortium for Political and Social Research.*
8) *Dhanda, M. (2012). Runaway marriages: A silent revolution? Economic and Political Weekly, 47(43), 100-108.*
9) *Dommaraju, P. (2016). Divorce and separation in India. Population and Development Review, 42(2), 195-223.*
10) *Goli, S., Singh, D., & Sekhar, T. V. (2013). Exploring the myth of mixed marriages in India: Evidence from a nation-wide survey. Journal of Comparative Family Studies, 44(2), 193-206.*
11) *Jeejeebhoy, S. J., Santhya, K. G., & Acharya, R. (2013). Marriage-related decision-making and young women's marital relations and agency: Evidence from India. Asian Population Studies, 9(1), 28-49.*
12) *Kales, M. Z. (2014). Attitude of civil society towards inter-caste marriages. Scholarly Research Journal for Humanity Science & English Language, 1(2), 265-269.*
13) *Kamble, S. S. (2019). Intercaste marriages and different factors of family opposition: A case study of Maharashtra state. Pune Research, 5(3), 1-7.*
14) *Ray, T., Roy Chaudhuri, A., & Sahai, K. (2020). Whose education matters? An analysis of inter-caste marriages in India. Journal of Economic Behavior & Organization, 180, 505-523.*
15) *Ladusingh, L., & Narzary, P. K. (2019). Discovering the saga of intercaste marriage in India. Journal of Asian and African Studies, 54(2), 224-239.*
16) *Vishwanath, J., & Palakonda, S. C. (2011). Patriarchal ideology of honour and honour crimes in India. International Journal of Criminal Justice Sciences, 6(1-2), 386-395.*
17) *Bhandara District Census Handbook. (2011). Maharashtra District Census Handbook: Bhandara. Government of India.*
18) *Kukreja, R. (2018). Caste and cross-region marriages in Haryana, India: Experience of Dalit cross-region brides in Jat households. Modern Asian Studies, 52(2), 492–531.*
19) *Desai, I. P. (1954). Caste and family. Economic and Political Weekly, February, 249–254.*
20) *Srinivas, M. N. (1955). Castes: Can they exist in India of tomorrow? Economic and Political Weekly, 7(42), 1230–1252.*